

Agnieszka Naumiuk

Uniwersytet Warszawski

Jane Addams i jej koncepcja pracy w środowisku społecznym

Jane Addams and her concept of work in the social environment

ABSTRACT: The article presents briefly the well known in the United States community activist Jane Addams, who made an impact in the history of the US charity. The concept of her work conducting community development, in the model of settlement houses, called Hull House (placed in Chicago), became in the late nineteenth and early twentieth century a model for many social activists and an inspiration for discussions about the role of community work with immigrants. Addams was also a social reformer, supporting the suffrage movement. She was a friend of John Dewey, and she played an important part in social policy making of her times. As a first American woman she received the Nobel Peace Prize for her commitment to the struggle for peace in the world.

KEYWORDS: Jane Addams, immigrants, community work, Hull House, settlement, activism, social integration.

STRESZCZENIE: W artykule przedstawiono w ogólnym zarysie sylwetkę Jane Addams, znanej w Stanach Zjednoczonych aktywistki społecznej, która zapisała się na kartach historii dobroczynności USA. Koncepcja prowadzonej przez nią pracy środowiskowej w modelu Settlement, pod nazwą Hull House (działającym w Chicago), stała się na przełomie XIX i XX wieku wzorem dla wielu działaczy społecznych i inspiracją do dyskusji o roli pracy środowiskowej z imigrantami. Addams była także reformatorką społeczną, wspierała ruch sufrażystek, przyjaźniła się z Johnem Deweyem i stała się autorytetem w dziedzinie zmian w polityce społecznej. Jako pierwsza Amerykanka uzyskała Pokojową Nagrodę Nobla za swoje zaangażowanie w walkę o pokój na świecie.

SŁOWA KLUCZOWE: Jane Addams, imigranci, praca środowiskowa, Hull House, model settlementów, działanie społeczne, integracja społeczna.

Wielu badaczom Laura Jane Addams (1860–1935) kojarzy się przede wszystkim z pracą socjalną i działaniami pomocowymi, głównie za sprawą jej zaangażowania w budowę centrum społeczno-kulturalnego w Chicago, służącego imigrantom przybywającym na początku XX w. do Ameryki, zwanego „Hull House”¹. Centrum to z czasem rozszerzyło swoją działalność i stało się prężnie działającym lokalnym ośrodkiem kulturalno-pomocowym dla społeczności lokalnej, z którego dziennie korzystało kilka tysięcy osób. Stało się flagowym projektem pracy środowiskowej tego typu, przyczyniając się do rozwoju ruchu settlementów² w USA. Jane Addams jest ceniona w swoim kraju także za znaczące działania na rzecz rozwoju ruchu sufrażystek, za dążenie do rzeczywistych zmian w postaci różnorodnych lokalnych reform społecznych, a także za międzynarodowe wystąpienia w obronie pokoju na świecie. W 1931 roku została, jako pierwsza Amerykanka, laureatką Pokojowej Nagrody Nobla (wraz z Nikolasam Butlerem, rektorem Columbia University³) za międzynarodową działalność pacyfistyczną. Znana jest także ze swoich licznych publikacji i przemówień, w których przedstawiała swoje poglądy na sposób, w jaki ludzkość powinna, jej zdaniem, podejmować zmiany na rzecz lepszego jutra. Stała się cenioną aktywistką Międzynarodowej Ligi Kobiet na rzecz Pokoju i Wolności (*Women’s International League for Peace and Freedom*), była doradcą prezydenta Hoovera do spraw społecznych. Uważano ją za jedną z najbardziej wpływowych kobiet początków XX w. w Ameryce. Zainicjowała wiele reform społecznych na poziomie krajowym w USA, walcząc o prawa człowieka, przede wszystkim w obszarze ochrony praw dzieci, m.in. przed zbyt wczesnym zatrudnianiem zawodowym, prawie dziecka do edukacji i zabawy, a także praw ubogich rodzin. Dzięki jej zaangażowaniu dokonano wielu zmian w sądownictwie dla nieletnich oraz w ustawach na rzecz poprawy wa-

¹ Nazwa Hull House pochodzi od nazwiska właściciela pierwszego budynku, który Jane wynajmowała a potem otrzymała w darze na działania społeczne – Charlesa G. Hulla.

² Koncepcja settlementów pochodzi z brytyjskiej tradycji pracy na rzecz ubogich w miastach oraz pierwszego założonego w Londynie ośrodka dla ubogich tzw. Toynbee Hall, w których na rzecz ubogich mieszkańców we współpracy z lokalną społecznością pracowali studenci. Takie ośrodki lub centra lokalne (sąsiedzkie, środowiskowe) miały promować edukację w lokalnych warunkach, rozwój przedsiębiorczości i twórczości w środowiskach zagrożenia wykluczeniem społecznym i marginalizacją. (por: [www.http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Settlement_movement](http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Settlement_movement) oraz [www. http://newencyclopedia.org/entry/Toynbee_Hall](http://newencyclopedia.org/entry/Toynbee_Hall) (data pobrania: 16.03.2015).

³ Nicholas Butler (1862–1947) amerykański filozof, publicysta i dyplomata, został nagrodzony Nagrodą Nobla za propagowanie „Traktatu Przeciwojennego” zwanego „paktem paryskim”, proklamowanym w 1924 r., podpisanym przez 62 kraje.

runków pracy, ochrony wszystkich osób ubogich i znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej. Promowała obowiązkową edukację publiczną, zmiany w prawie imigracyjnym, nowe założenia opieki zdrowotnej i wiele innych, kluczowych dla społecznego funkcjonowania przepisów i ustaw.

Bezinteresowna pomoc każdemu, w powiązaniu z szacunkiem, szczególnie dla człowieka ubogiego i jego potrzeb, przejawiana w praktycznych, konkretnych działaniach była głównym elementem jej pracy. Addams nie ograniczała się jednak tylko do pracy u podstaw i lokalnej pomocy ubogim imigrantom. Jej różnorodne formy zaangażowania społecznego prowadziły także do szerokiej publicznej dyskusji na temat warunków, w jakich żyją imigranci i inni ubodzy w Ameryce, a także na temat konieczności dokonania odpowiednich reform politycznych i społecznych w celu budowania bardziej sprawiedliwej demokracji i sposobu w jaki społeczeństwo amerykańskie funkcjonowało jako całość.

Napisano o niej kilkadziesiąt książek i kilkaset artykułów, ukazując jej dorobek z wielu różnorodnych perspektyw: politycznej, edukacyjnej, socjalnej, socjologicznej, ekonomicznej, filozoficznej. Uważana jest za postać niełatwą do prostego opisu i zasufladkowania w jednej dziedzinie teorii lub praktyki społecznej, z uwagi na jej wszechstronne zaangażowanie w wiele spraw społecznych, politycznych i ekonomicznych. Działała na wielu polach reform społecznych – od edukacyjnych, resocjalizacyjnych przez zdrowotne, pracownicze po feministyczne i pacyfistyczne. Często była krytykowana i nieraz jej działania spotykały się z dużym oporem zarówno władz, jak i innych osób pracujących w pomocy społecznej oraz przez politycznych adwersarzy. Jednak jej sposób działania, wielowymiarowe zaangażowanie i sposób widzenia pomocy środowiskowej nieustannie, od ponad stu lat, budzi podziw. Mimo tak skomplikowanego obrazu postać ta, nie może być ukazana w oderwaniu od społeczno-ekonomicznych kontekstów Ameryki przełomu wieków, czasów dynamicznego ruchu reformatorskiego czy progresywistycznych idei tamtych lat, pod wpływem których działała. Niewątpliwie jest ona postacią inspirującą współczesnych teoretyków i praktyków do zadawania ważnych pytań o rozumienie celów i form zaangażowania i pomocy, koncepcji „innego”, roli polityki w życiu zwykłego człowieka, znaczenia instytucji środowiskowych i sposobu ich rozwijania się w odpowiedzi na potrzeby społeczne. Poniższy artykuł zaledwie rysuje kilka ważnych, niedyskutowanych szerzej w polskiej pedagogice zagadnień dotyczących związków spuścizny Jane Addams i jej dokonań z przełomu XIX i XX w. z problemami, które dziś są ważne i dyskutowane w obszarze działań na rzecz inkluzji i integracji społecznej, pracy środowiskowej, przeprowadzenia zmianom społecznym. Ukazuje także refleksyjną dzia-

łączkę społeczną, która przez lata zdobywała doświadczenia w pracy z ludźmi, a jednocześnie wiedziała jak łączyć adaptacyjny sposób odpowiedzi na potrzeby społeczne środowiska z partycypacyjnym wzorem współdziałania lokalnego i przywódczym stylem tworzenia warunków zmiany.

Dom rodzinny i studia – kształtowanie postawy działaczki społecznej

Urodzona 6 września 1860 roku w małym miasteczku Cedarville w stanie Illinois Jane była ósmym z dziewięciorga dzieci Johna Addamsa i Sary Weber Addams. Jako jedna z czworga dzieci dożyła wieku dorosłego. Matka zmarła, gdy Jane miała 2 lata. Pięć lat później ojciec ożenił się ponownie z Anną Haldeman. Ojciec Jane był znaczącą postacią w miasteczku liczącym wówczas około 750 mieszkańców. Jako deklarujący się kwakier, niemieckiego pochodzenia, opowiadał się za wartościami, takimi jak: samodzielność, uczciwość i oddanie obowiązkom. Był przedsiębiorcą i bankierem, ośmiokrotnie członkiem senatu stanu Illinois, jednym z założycieli partii republikańskiej tego stanu, przyjacielem Abrahama Lincolna oraz Johna Ulissesza Granta. Z uwagi na swoje talenty organizacyjne i społeczne oraz silny charakter moralny, stał się dla córki na wiele lat najważniejszym życiowym autorytetem. Miał silny wpływ na kształtowanie poglądów Jane, która go uwielbiała. Z czasem zaczęła dzielić także jego poglądy polityczne i preferowane wzorce osobowe, zwłaszcza w odniesieniu do postaci Abrahama Lincolna czy Giuseppe Mazziniego (Elshtain 2002a, 2002b). W latach 1877–1882 studiowała w seminarium dla kobiet (przemianowanym na Rockford College), zdobywając jako jedna z pierwszych kobiet tej uczelni licencjat w zakresie humanistyki. Na zajęciach zdobywała wiedzę humanistyczną typową dla panien z dobrych domów, szykowanych do roli żon, a zatem, zdaniem jej biografów, nie był to zbyt wysoki poziom. Mimo to właśnie tam Jane zainteresowała się aktywnością na polu społecznym. Z natury była nieśmiała i niepewna siebie, lecz inteligentna, pracowita i ambitna. Starła się, po początkowym rozczarowaniu nastawieniem edukacji na kształcenie religijnych pań domu, poznawać jak najwięcej i wykorzystywać czas na samorozwój. Szczególnym przewodnikiem stała się dla niej nauczycielka Caroline Potter (Knight 2005), która zachęcała kobiety do bycia odważnymi w głoszeniu swoich poglądów, do integracji idei i działań w życiu codziennym oraz do poszerzania horyzontów intelektualnych. Dzięki niej Jane zapisała się na kursy oratorstwa i logiki greckiej (wzorami sztuki przemawiania stali się dla niej Horacy, Cyceron), co w przyszłości bardzo pomogło jej w działalności publicznej. W Rockford zapoznała się także z dziełami reformatorów społecznych, których idee wywarły na niej ogromne wrażenie.

Szczególnie ważne stały się dla niej prace radykalnych reformatorów społecznych Roberta Owena i Johna Brownsa, które zachęciły ją do przemyśleń na temat możliwości wielkich idei w ulepszeniu świata. Mimo późniejszych doświadczeń, które pokierowały ją ku bardziej pragmatycznemu stylowi myślenia, ten idealizm idei społecznych towarzyszył jej do końca życia. Na uczelni Jane zyskała także pierwsze doświadczenia przywódcze w działaniach społecznych i pisarskich. Kończąc Rockford dołączyła do grona pierwszej generacji amerykańskich kobiet wykształconych na poziomie uniwersyteckim i zdeterminowanych, aby aktywnie uczestniczyć w życiu zawodowym. Ambicje Jane sięgały jednak dalej. Chciała ukończyć studia magisterskie na Uniwersytecie Smitha w zakresie medycyny i służyć ludziom, lecz życiowe okoliczności spowodowały, że zarówno plany dalszych studiów jak i zainteresowania medyczne uległy zmianom. Rok przed ukończeniem przez Jane uczelni, zmarł jej ojciec. Jego odejście, z uwagi na szczególnie silne więzi, jakie ich łączyły, było dla niej tak traumatyczne, że przez osiem kolejnych lat próbowała dojść do równowagi psychicznej. Odczuwała jego brak i własne osamotnienie wobec nowych wyzwań i oczekiwań ze strony rodziny i społeczeństwa. Jej pasje i aspiracje w konflikcie z odczuwanymi przez nią bardzo silnie zobowiązaniami rodzinnymi, prowadzące jak to określiła, do nierozwiązywalnych konfliktów, spowodowały u niej załamanie nerwowe. Czynnikiem, który się do tego przyczynił były także problemy zdrowotne i fakt, że cierpiała na silne bóle spowodowane skrzywieniem kręgosłupa. Po czasie odpoczynku i podróży, nastąpił okres podejmowania nowych decyzji i zmiany w planach życiowych Jane. Postanowiła myśleć o innych, a nie o sobie, oraz zacząć realizować plan dokonywania konkretnych zmian w swoim otoczeniu. Paradoksalnie okres fizycznego i intelektualnego osłabienia stał się punktem wyjścia do bardziej stanowczych decyzji o przyszłości. Problemy zdrowotne spowodowały także, że w celu podratowania zdrowia wyjechała na jakiś czas do Europy. Okres ten wykorzystała na zapoznawanie się z kulturą i sztuką Włoch i Francji, co pomogło jej także w późniejszej pracy z imigrantami z Europy. Jedną z takich podróży odbyła także do Anglii, a po wizycie w londyńskim Toynbee Hall⁴, zainspirowana koncepcją instytucji otwartej, współpracującej z okolicznym środowiskiem,

⁴ Toynbee Hall było koncepcją instytucji środowiskowej działającej w środowisku osób ubogich. Placówka została założona w 1884 roku przez Samuela i Henriettę Barnettów z wizją kształcenia stacjonujących w niej przez dłuższy czas wolontariuszy, przyszyłych liderów zmian społecznych, aby dzięki doświadczeniu pomagania długofalowego, rozumieli problemy społeczne, lepiej i bardziej całościowo planowali rozwiązania społeczne. Zob: <http://www.toynbeehall.org.uk/our-history> (data pobrania: 6.03.2016).

wraz z E. Gates Starr, przyjaciółką z Rockford College, otworzyła w 1889 r. pierwszy dom, rozwijanego przez wiele lat, kompleksu nazwanego „Hull House”, w którym mogły spotykać się osoby ubogie i imigranci oraz pomagający im wolontariusze, mieszkający w jednej z dzielnic Chicago (Opdycke 2012; Knight 2010, 2005; Elshtain 2002a, 2002b).

Hull House – lokalna pomoc imigrantom i edukacja w środowisku

Perspektywa profesjonalnego podejścia Jane Addams do działań pomocowych jest oceniana niekiedy jako działanie „przedprofesjonalne” (Elshtain 2002b). Dotyczy to pewnych zarzutów i dyskusji jakie rozpoczęły się na początku XX w. między zwolennikami profesjonalizacji i efektywnego zarządzania problemami klientów (reprezentowanego m.in. przez Mary Richmond i upowszechniane przez nią idee samoorganizacji i integracji instytucjonalnej w postaci tzw. Charity Organization Societies (COS)⁵ a dobroczynnymi nawykami bogatych elit i nieefektywnymi działaniami filantropów, dla których, zdaniem krytyków, ważniejsze było własne dobre samopoczucie i satysfakcja z pomagania, niż rzeczywiste poszukiwanie rozwiązań potrzeb osób wymagających pomocy. Wiązało się to z niezrozumieniem intencji Addams, uparcie broniącej wspierania naturalnych sił społecznych i tworzenia strategii budowania długoletnich więzi środowiskowych w celu współtworzenia rozwiązań wraz z osobami, których pomoc dotyczy. Uważała, że zamiast profesjonalistów, którzy „wiedzą lepiej”, lecz działają w sposób sporadyczny, dla osób, które mieszkają i pracują w określonym miejscu, ważniejsze jest by ktoś towarzyszył im na co dzień, rozumiał ich sytuację na miejscu. Innymi słowy, by instytucje i ludzie, do których mieli się zwracać, byli uznawani za swoich. Jej zdaniem takie podejście było bardziej sprawiedliwe w stosunku do „sąsiadów” jak ich nazywała, starając unikać nazw ukazujących nierówny status i relacje podległości lub zależności, poszukując bardziej przyjacielskich i bardziej, w dłuższej perspektywie czasu, sprzyjających wzajemnej interakcji w kierunku współ-zmiany, integracji i w konsekwencji współkreowania warunków lokalnych. Bycie otwartymi na siebie, zarówno w złych jak i w dobrych sytuacjach, było jej zdaniem, bardziej naturalnym pomaganiem, niż odgórne, jedynie interwencyjne i krótkotrwałe zajmowanie się problemami i potrzebami społecznymi. Addams była bardziej zainteresowana mechanizmami zmiany postaw, w kierunku wykształcenia świadomych, samodzielnych, współodpowiedzialnych obywateli. Po la-

⁵ http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Social_work (data pobrania: 4.02.2015).

tach można uznać, że krytyka wysuwana pod jej adresem dotyczyła nie tyle sporu o profesjonalny lub nieprofesjonalny status pomocy, lecz o odmienne ujęcie sposobu i celu jej uruchamiania. Stąd także zarzuty zbyt szerokiego zakresu działania, włączania się we wszystkie możliwe inicjatywy społeczne, które przez nią widziane były jako współistotne, a przez jej współczesnych i także niektórych późniejszych badaczy, za zbyt odległe od siebie i nieskupione na jednym problemie. Swoimi różnorodnymi działaniami i wystąpieniami publicznymi, jak też działalnością popularyzatorską w postaci publikacji książkowych, broniła Addams, jej zdaniem, dwóch fundamentalnych zasad stojących na straży ludzkiej godności i społeczeństwa zurbanizowanego: demokracji – jako systemu organizacji społecznej i edukacji – jako procesu rozwoju świadomej praw i obowiązków jednostki (Deggan 2000). Jej koncepcja Settlementu w Chicago jako miejsca pasji i wspólnej lokalnej przestrzeni dostępnej wszystkim klasom i warstwom społecznym, które integrowałyby różnorodne „interpretacje” danych sytuacji (Elsthein 2002), umiejscawia ją jako osobę dążącą do integracji i inkluzji społecznej bardziej niż profesjonalnie zorientowanego inżyniera społeczno skupionego na wyodrębnianiu problemów poszczególnych grup i odpowiedzi na nie. Jej zdaniem takie holistyczne podejście ukazuje skomplikowane źródła problemów, które mogą zostać odkryte dopiero wtedy, gdy dłużej przebywa się z ludźmi w danym miejscu. Dzięki temu mogą znacząco zmienić się sposoby rozumienia procesów społecznych warunkujących problemy. Ta koncepcja nie znajdowała zrozumienia u współczesnych Jane liderów pracy socjalnej. Jednak Addams miała także wielu sprzymierzeńców z różnych środowisk, władz lokalnych, lokalnego biznesu, uczelni wyższych, co stanowiło także o jej specyficznym, odmiennym sposobie działania.

Założony przez nią w 1889 r. i potem przez wiele lat rozwijany kompleks budynków pod nazwą „Hull House”⁶ był społeczną realizacją tej wizji środowiskowego współdziałania dla dobra wspólnego. Eksperymentem (choć Addams tego słowa bardzo nie lubiła) i wieloletnim planem pracy środowiskowej. Był też, jak to określiła, okazją do zdobywania doświadczenia zawo-

⁶ W „Hull House” Jane Addams wraz z Ellen Gates Star przez ponad 40 lat realizowały inicjatywę pomocy imigrantom, przede wszystkim przez upowszechnianie wzorców działania z nimi i na ich rzecz, a także integrowanie działań na poziomie lokalnym wraz ze wszystkimi mieszkańcami. Początkowo otworzono przedszkole, potem ośrodek opieki nad dziećmi i matkami z niemowlętami, w końcu, dzięki coraz większym darowiznom, z czasem otwarto kompleks edukacyjny ze szkołami na wszystkich poziomach edukacji (gimnazjum, szkoła średnia, college, ale także kluby sportowe i społeczne, sklepy, place zabaw, w tym także szkoły średnie i uczelnię wyższą) <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/275272/Hull-House> (data pobrania: 2.03.2015).

dowego i integracji dla młodych, wykształconych, entuzjastycznych ludzi, którzy chcieli pomagać innym. Zapraszała ich do zamieszkiwania przez jakiś czas w budynkach „Hull House”, nazywając ich „rezydentami”. Chciała, aby „rezydenci” kontaktowali się z „sąsiadami”, wsłuchiwali się w ich potrzeby, organizowali działania mogące je zaspokajać. Wśród młodych pomocników Addams byli prawnicy, lekarze, artyści, nauczyciele, badacze. Wierzyła w ich talenty i niekonwencjonalny styl pomagania, gdyż praca z imigrantami była niezwykle trudnym obszarem dla standardowej pracy społecznej: był to tygiel wielokulturowości, zbiorowisko różnych nacji i profesji, imigrantów z Włoch, Grecji, Irlandii, Rosji, Niemiec. Koncepcja „Hull House” była także nowym sposobem podchodzenia do badań społecznych z zakresu socjologii miasta i wprowadzania w jego ramy nowych rozwiązań o charakterze integracyjnym. Działalność tego eksperymentu była uskrzydлана marzeniami Addams i jej współpracowników o podnoszeniu jakości życia emigrantów, a tym samym całego kraju, zarówno w aspekcie socjalnym, jak i intelektualnym i moralnym. Było wyrazem nadziei na wspólne angażowanie się ich jako współobywateli Ameryki. Była to, jak sama wskazywała (poszukując roli religii i moralności w życiu człowieka), także szczególna formuła ewangelii w działaniu – ukazywania w praktyce, a nie poprzez patetyczne słowa. Dla Jane Addams praca w „Hull House” była także okazją do szerszej edukacji miejscowego społeczeństwa, zarówno poprzez informacje o działaniach ośrodka w codziennej prasie, jak też opisywanie założeń pracy społecznej w czasopiśmie naukowych, a także omawianie idei pomocowych i społecznych podczas publicznych wystąpień. Uważała, że z informacją i edukacją należy docierać nawet za pośrednictwem artykułów i esejów w popularnych magazynach kobiecych i społecznych (np. „Ladies Home Journal”, „American Magazine”). Stąd jest określana jako jedna z najbardziej wpływowych myślicielek społecznych i intelektualistek, które były znane szerokiemu gronu społecznemu (Elshtain, 2002b). Program ośrodka, który z czasem rozrósł się do kompleksu 13 budynków, początkowo skupiony na działaniach artystyczno-edukacyjnych, stał się dla Jane i jej współpracowników także podstawą do rozwinięcia wieloletnich zaplanowanych badań empirycznych na temat warunków życia w mieście, co przyczyniło się do uznania jej wkładu w rozwój teorii socjologicznej i stanowiło asumpt do głębszego myślenia o czynnikach wpływających na życie społeczne mieszkańców miast. Nie był to bowiem teoretyczny zamysł, lecz poprzez celowe założenie życia wśród ludzi ubogich, plan zmian, który rósł i dojrzewał w miarę nowo nabywanych doświadczeń. Addams sama przyznawała się do swojej początkowej naiwności w odniesieniu do sposobów i treści pomocy. Wydawało jej się, że wystarczająco zajęcia z zakresu poezji, śpiewu czy sztuk pięknych przywracające godność

i dumę z własnej tradycji osobom, których godność w pierwszej kolejności umniejszano z powodu ich etniczności i braku znajomości kultury kraju przyjmującego. Tak też się działo. Takie działania animacyjne przełamywały także pierwsze lody nieufności. Ciekawy był na przykład projekt wystawienia sztuki Cycerona przez imigrantów greckich. Badacze działalności „Hull House” podkreślają, że było to widowisko, które ukazało innym imigrantom wartości kultury greckiej jako kolebki kultury europejskiej, i że Grecy od tego czasu zyskali większy szacunek u współmieszkańców. Podobne były cele promocji kultury włoskiej (wystawa kopii dzieł z Florencji) irlandzkiej (kurs tańców irlandzkich), niemieckiej (wystawienie sztuk Goethego), czy rosyjskiej (konkurs pieśni rosyjskiej i prac ręcznych) a także meksykańskiej (pracownia ceramiki meksykańskiej). Z czasem „rezydenci” z Addams na czele zrozumieli, że należy poza artystyczną działalnością, bardzo zresztą istotną z punktu widzenia zakładanych przez nich celów, oferować to, co jest imigrantom potrzebne w codziennym życiu w nowym kraju: przedszkole dla dzieci, kursy gotowania dla kobiet, praca zarobkowa dla rodziców rodzin wielodzietnych. Widzieli, w jakich warunkach żyją imigranci, jak walczą codziennie o przetrwanie, jak bardzo warunki higieniczne są dalekie od sprzyjających zdrowiu, a dzieci już przystosowane do życia w Ameryce wstydzą się swoich niewykształconych rodziców. Starali się by „sąsiedzi” czerpali swoją godność z każdej pracy, którą wykonują, by odkrywali własne talenty. Powstawały kolejne projekty: muzeum pracy, działalność gospodarcza polegająca na sprzedaży własnych wytworów, organizacja kursów dodatkowych, np. pisania na maszynie ale także, w celu spełniania formalnych wymagań dla uzyskania lepszej pracy, organizowane były kursy na poziomie szkolnictwa wyższego. Jednym z wykładowców takich kursów był przyjaciel Addams – John Dewey, który inspirował ją (także sam był inspirowany jej inicjatywami w zakresie uczenia się przez doświadczenie) do poszukiwania szerszych kontekstów i głębszych celów edukacyjnych. Addams była refleksyjnym praktykiem. Widziała swoje niedoskonałe próby, nieadekwatne początkowe założenia. Umiała jednak słuchać, obserwować świat i wyciągać wnioski. Zależało jej na tym, by inni mieli podobną postawę do życia i innych ludzi. Zrozumiała na przykład, że sama prywatna filantropia nie wystarcza (stąd współpraca z władzami lokalnymi i upowszechnianie reform społecznych). Widziała też, że potrzeba wysiłków wielu osób, także „sąsiadów”, by zmiana nie była tylko jednostronna. Nie chciała być charyzmatycznym przywódcą – raczej umiała organizować ludzi wokół zadań. Wielu badaczy nazywa ten styl kooperatywą. W rzeczywistości miała wielu współpracowników, którzy podejmowali odpowiedzialne zadania, rozwijali własne inicjatywy. Wymienia się m.in.: Florence Kelly, Grace i Edith Abbott, Julię Lath-

rop, Alice Hamilton, Sophonisbe Breckinridge, Mary McDowell, Louise de Koven Bowen. W sposób być może niezamierzony inicjatywa ta stała się kuźnią talentów organizacyjnych, emancypacyjnych, naukowych i społecznikowskich dla wielu ambitnych i zdolnych kobiet tamtych czasów.

Nie sposób wymienić ogromnej liczby programów, inicjatyw i ofert dla ubogich mieszkańców okolicy Chicago zwanej XIX dzielnicą. Szacuje się, że w tygodniu korzystało z zajęć około 2000 osób. Mieli bowiem z czego wybierać i w co się angażować. Stwarzano im także warunki do realizacji własnych pomysłów. Poza wymienionymi wyżej działaniami artystycznymi, stworzona została pierwsza w Chicago mała trupa teatralna występująca ze sztukami dramatycznymi, powstała pierwsza w USA liga futbolowa kobiet, pierwsza profesjonalna orkiestra, złożona z osób, które nie ukończyły konserwatorium muzycznego w USA itp. Wszystkie formy sportu i rekreacji oraz działań artystycznych miały poza celami bezpośrednimi (np. pomocy ubogim w zachowaniu sprawności fizycznej, rozwijaniu talentów muzycznych, aktorskich czy sportowych, odreagowaniu trosk i kłopotów w pracy i w domu), także wiele celów społecznych: kształtowanie nawyków zdrowotnych i wrażliwości oraz dążenie do naukowego rozwoju poprzez zakładanie własnych drużyn sportowych, grup teatralnych, muzycznych, szkół plastycznych, rozwijanie pewności siebie, kształtowanie poczucia dumy i umiejętności dzielenia się z innymi swoimi talentami, ale także uczestniczenia we współzawodnictwie, nabywania nawyków ekonomicznych, rozumienia przepisów obowiązujących w USA. Był to projekt oparty na naturalnym rozwoju i poszerzaniu perspektyw wszystkich uczestników procesu pomocy, a przede wszystkim indywidualnej, grupowej i społecznej samoedukacji opartej na doświadczeniu. Nauki jakie Addams wyniosła z tych działań przyczyniły się do rozwijania argumentacji politycznych i uczestniczenia w przeprowadzaniu wielu reform związanych na przykład z podnoszeniem stanu higieny i sposobów ograniczania chorób, regulacją przepisów prawnych dotyczących pracy dzieci i imigrantów oraz kobiet, systemem sądownictwa, prewencji oraz penitencjarystyki wobec młodzieży popadającej w konflikt z prawem, opieką nad dziećmi niepełnosprawnymi, sytuacją osób starszych. Były także bardziej przyziemne potrzeby, które udało się rozwiązać, jak np. usprawnienia w zakresie logistyki oczyszczania miasta. Addams została na jakiś czas zatrudniona jako inspektor ds. wywożenia śmieci w dzielnicy, co potraktowała bardzo poważnie, inicjując szkolenia w zakresie segregowania śmieci i ich utylizacji. W jej sposobie działania i pracy istniało założenie, że istnieje szeroki wachlarz grup w różnorodnych sytuacjach wymagających wsparcia, ale także dysponujących potencjałem, który instytucje powinny dostrzegać i rozwijać. Wiedziała także, że pomoc to nie tylko zabezpie-

czanie materialne i finansowe, i że bez współpracy wielu różnych podmiotów, podział kompetencji prowadzi jedynie do braku rozumienia całości, powoduje zamykanie się na „nie swoje sprawy”. Jej swoiste pionierstwo w postrzeganiu społecznej ekologii życia miasta i podobnego sposobu rozumienia działań pomocowych, widziane z perspektywy możliwości pomocy wzajemnej i współżycia opartego na równowadze biopsychospołecznej, ukazuje jej dar obserwacji potrzeb i zaangażowanie w odpowiedź na nie. Stanowi przykład powiązania rozumienia teorii społecznych z mądrą praktyką i systemowym myśleniem, dostrzegającym i opisującym na przykładzie konkretnych przykładów to, jakie ma znaczenie dla jednostki, związanej z określonymi problemami, organizowanie środowiska jej życia⁷.

Przekraczanie granic lokalnej pomocy

Projekt pracy (i współpracy) w środowisku lokalnym w modelu „Hull House” szybko został doceniony w USA i stał się symbolem demokratycznego humanitaryzmu, a Jane Addams od 1905 r. postrzegana była jako narodowa bohaterka. Addams popularność i związaną z nią władzę, przede wszystkim w postaci siły medialnej, rozumiała jako jeszcze większe wezwanie do osobistej odpowiedzialności za społeczną zmianę. Stała się osobą powszechnie znaną, której osiągnięcia zarówno praktyczne („Hull House”, reformy, zaangażowanie społeczne), jak i praca wydawnicza (artykuły, eseje i publikacje książkowe), stały się magnesem przyciągającym do działań społecznych wiele sławnych nazwisk. Umiała to wykorzystać i zdobywała sprzymierzeńców w różnych dziedzinach. Doświadczenie „Hull House” nauczyło ją myślenia pragmatycznego i opartego na współdziałaniu także w zakresie tworzenia polityki i ekonomii społecznej. Pierwsze środki na realizację jej pomysłu pochodziły z jej własnych zasobów (odziedziczyła spory majątek po ojcu), jednak kompleks wielu budynków służących potrzebom około 10 000 mieszkańców dzielnicy, wymagał ogromnych nakładów finansowych i społecznego zaangażowania setek ludzi: wolontariuszy, pracowników, administracji. Addams coraz bardziej czuła także, że „Hull House” to zbyt ograniczona formuła możliwych do zrealizowania przez nią zadań, i że samo propagowanie idei Settlementów nie jest wystarczające. Popularność pozwalała jej wygłaszać poglądy, które coraz bardziej jasno ukazywały wykraczanie poza lokalne reformatorskie ambicje.

⁷ J. Addams, *The home and the special child*, [w:] Elshtain J.B., *The Jane Addams Reader*, Basic Books, New York 2002, s. 224–228.

Addams uważnie śledziła krajowe i światowe zmiany i coraz odważniej głosiła swoje tezy o demokracji i prawach człowieka. Wskazywała, że demokracja nie polega na patriotycznych przemowach i machaniu flagami, że nie można traktować jej wyłącznie jako przedmiotu kształcenia obywatelskiego. Testem demokracji, jej zdaniem, było nie tylko to co jest napisane w oficjalnych dokumentach, lecz przede wszystkim to, jak człowiek ją rozumie w praktyce i jak ją realizuje na co dzień, wobec swojego sąsiada.

Mimo przychylności dla ruchów feministycznych i zaangażowanie w działania sufrażystek (angażowała się w Ruch Międzynarodowej Ligi Kobiet) a także zorganizowania inicjatywy „Hull House” w większości opartej na pomocy wykształconych kobiet, nie walczyła z mężczyznami, choć uważała, że prawa kobiet nie są równe prawom mężczyzn, np. w przypadku prawa do głosowania, oraz że należy dążyć do zmiany tej sytuacji a także innych mających związek z aspiracjami kobiet do czynnego uczestnictwa w życiu społecznym. Uważała jednak wojujące feministki, tak jak radykalnych bojówkarzy socjalistycznych, za ludzi nieszanujących zdania strony przeciwnej. Zarzucono jej w tej kwestii konformizm i brak stanowczości. Ona jednak uważała, że demokracji nie da się wywalczyć – trzeba ją zbudować. Uznawała konflikt jako najgorszą z obranych dróg do realizacji wyznaczonych celów. W obliczu wielu napięć społecznych spowodowanych wybuchem pierwszej wojny światowej jej poglądy na konflikty, a zwłaszcza wojny, stawały się coraz bardziej pacyfistyczne. Wygłaszanie przez nią tez o prawie do wolności i zachowania zasad moralnych, nie uleganie motywacjom „wojującej większości” (zarówno wojujących feministek, jak też wojujących antykomunistów czy tzw. „żołnierzy demokracji”⁸) spowodowały, że znalazła się na liście niepopularnych intelektualistów, głoszących zasady pokoju ponad wszystko. Jej kontakty z Lwem Tołstojem spowodowały także, iż podejrzewana była o szpiegostwo na rzecz Rosji oraz celowe nakłanianie do pokoju, aby osłabić morale patriotycznej części społeczeństwa. Przez jakiś czas skazana była na społeczny ostracyzm. Z czasem nastąpiła odbudowa jej pozycji w obliczu jej nieugiętej postawy niesienia pomocy osobom potrzebującym i nieustannego zaangażowania w sprawy społeczne.

Jej idealizm i pragmatyzm, samokrytyczne poszukiwania rozwiązań, które są dobre dla człowieka, chęć bycia użyteczną pasjonatką budowania demokracji u podstaw, przez własne doświadczenie i wydobywanie takich cech

⁸ Określenie dla osób emocjonalnie przywiązanych do wartości demokracji, które stawiały się orężem w dyskusjach i walce politycznej z przeciwnikami, oponentami lub osobami upowszechniające inne rozwiązania społeczno-polityczne np. republikańskich

u innych, ukazują jej wysiłki ku temu, aby abstrakcyjne ideały i konkretne działania spotkały się w działaniu praktycznym. Temu przeświecał cel jej edukacji społecznej. Przyjaźń z Johnem Deweyem potwierdziła, że oboje widzieli potencjał w edukacji praktycznej, w uczeniu się przez działanie i uczeniu innych poprzez stwarzanie im okazji doświadczenia. Tendencje do upraszczania dziedzin spowodowały, że jej prace zostały wpisane głównie w kierunek pracy socjalnej, uznając ją przede wszystkim za pracownika socjalnego i działaczkę społeczną. Obecnie dostrzegane są także walory edukacyjne jej działań w kierunku praw i obowiązków obywatelskich, wiedzy stosowanej, publicznej edukacji, popularyzacji idei samoorganizacji, obrony praw człowieka i konstruktywistycznej wizji demokracji powiązanej z etyką społeczną (Knight 2005; Hamington 2009; Chmielewski, Fischer, Nackenoff 2009). Jej niechęć do ekstremizmu, anarchizmu, próby widzenia dobra społecznego jako celu działania wiązane są z postawą przejawianą w pracach teoretycznych i działaniu praktycznym, które sama nazwała *sympathetic understanding* (empatycznym rozumieniem) (Epstein 2002). Wpływy wartości demokracji upowszechnianych przez Abrahama Lincolna i etyki społecznej obserwowanej w postawie jej ojca – Johna Addamsa, skierowały jej wychowawcze cele ku wartościom moralnym społecznego zaangażowania. Dla niej obywatelski obowiązek jest moralnym wezwaniem, zaś moralność nie jest abstrakcją, a rzeczywistością życia codziennego, praktykowaną każdego dnia. Nieoczywistość założeń i zasad tej pomnikowej zdawałoby się postaci tkwi w wielu paradoksach jej własnych wyborów i koncepcji, w ambiwalentnym stosunku do instytucjonalizacji, przywiązaniu do doświadczenia ludzkiego jako elementu wyznaczającego zasadność jakiegokolwiek teorii społecznej, w niechęci do abstrakcyjnego uogólniania sytuacji pomocowych i społecznych, w niechęci do epatowania poruszającymi faktami społecznymi. To powoduje, iż kolejne pokolenia próbują odczytać jej „filozofię”. Jej etyka społeczna stanowiła raczej próbę zrozumienia walczących ze sobą obszarów dobra (społecznego, jednostkowego, grupowego) niż pełnego przekonania o tym, co jest dobre, słuszne, nadrzędne. Stąd jej „relatywizm”, niechęć do osądzania, rozumiane czasem jako podejście ugodowe, za cenę pokoju i równowagi społecznej. Jej niezrozumienie dla jednostronnych interpretacji i założeń jednowymiarowych wiązało się z trudną rolą negocjatora a przy tym oskarżeniemi o niezdecydowanie. W jej refleksji nad uczeniem się przez doświadczenie, porażka jest wpisana w życie a pomyłka w teorię. Dla niej ważniejsze niż własna racja, było raczej podejście relacyjne: odniesienie do solidarności społecznej, doświadczenia emocjonalnego, różnicowania wynikającego z szacunku dla indywidualnej odrębności. Jej zdaniem jedyną cechą wspólną ludzkości jest nasza społeczna natura, natomiast

wszelkie elementy zarówno kultury narodowej, jak i naszej osobowości, kierunkują nas ku stagnacji, zapewnianiu dobre *status quo*. Jej zdaniem to społeczny kontekst pozwala nam, lub raczej zmusza nas, do samorozwoju i definiowania etyki społecznej, a jednocześnie utwierdza w zrozumieniu tego, co jest nam wspólne. Jej filozofia społeczna ewoluowała: w miejsce relacji ludzi zależnych i pomagających, ku ludziom współzależnym od siebie. W publikacji *Twenty Years of Hull House* wskazywała, że „Hull House” było jej równie potrzebne jak innym. Było inicjatywą, która nigdy nie była w jej rozumieniu instytucją charytatywną, ale reakcją na zadanie społeczne jakie się za jego utworzeniem kryło. Podkreślała, że sama wiele się nauczyła, że nie można oddzielać treści pomocowych od szerszego kontekstu społecznego, nie można zamykać pomocy w ścianach instytucjonalnych. Stąd wyjście do „sąsiadów” jest dla każdej dziedziny społeczno-edukacyjnej zobowiązaniem w celu uniknięcia izolacji ludzi, metodą działania, koncepcją pomagania, niezgodną na segregację wewnętrzną i tworzenie murów przeczących adaptywnemu, elastycznemu i ekologicznemu rozumieniu środowiska społecznego. Podejście to skutkowało także przeciążeniem w zakresie spraw, które były tam samo ważne. Dążenie do modelu włączającego po latach opacznie było rozumiane jako koncepcja dążąca w imię sprawiedliwości społecznej do homogenizacji i paternalizmu (z uwagi na styl pracy Addams i jej kobiece grono współpracownic, przez niektórych określanego jako maternalizm „Hull House”). Dla Addams było ono raczej okazją i narzędziem do wzajemnego wychowywania się różnych członków społeczeństwa we wspólnym czasie i wspólnej przestrzeni, rozumienia życia jako dążenia i trudu bycia społeczeństwem bardziej uczciwym, przyzwoitym, zdolnym do oferowania miejsca każdemu, z uwagi na podstawowe założenia demokracji akceptującej różnorodność.

Jane Addams napisała 11 książek i ponad 500 esejów, opracowań, przemówień. Dnia 21 maja 1935 roku zmarła w Chicago w wieku 74 lat na nowotwór. Uroczysty pogrzeb stał się publicznym wydarzeniem Ameryki. W 2012 roku swoją działalność zakończyło stowarzyszenie realizujące idee Jane Addams i założenia koncepcji „Hull House”, mimo rozproszenia inicjatyw na lokalne dzielnice. Skończył się pewien etap społecznikowskiej tradycji Chicago. Nie zakończył się natomiast czas analiz i ocen tego, co działo się ponad 100 lat temu. Wciąż fascynuje badaczy i wywołuje dyskusje oraz spory fakt stworzenia inicjatywy o tak wielkiej skali, o tak długoletnim wpływie, a przy tym niemającej ambicji profesjonalnego oddziaływania, za to z nadzieją na tworzenie przez społeczeństwo wiedzy empatycznej.

Podsumowanie

Czego uczy dorobek społeczny i publicystyczny Jane Addams po ponad 100 latach? Jakie przesłanie jej działalności może mieć wymiar praktyczny w naszej polskiej rzeczywistości? W Polsce znamy stosunkowo słabo dorobek Jane Addams⁹. Może wynika to z powodu zaszufładowania Addams w lokalnym wymiarze amerykańskiej pracy socjalnej na pograniczu dobroczynności ze społecznikostwem?¹⁰ Nowsze opracowania pokazują, że jej dorobek można analizować na różnych poziomach, zarówno w obszarze krytycznej teorii emancypacyjnej, filozofii społecznej czy teorii demokracji, ale także pracy środowiskowej i szczególnego sposobu pracy u podstaw, np. w odniesieniu do działań integracyjnych w problematyce imigracyjnej. W dobie powtarzanych ostrzeżeń o kryzysie imigracyjnym Europy, wątek ten jest szczególnie aktualny w dyskusji o pracy w środowisku z „sąsiadami” różnych kultur, ekonomii, polityk, ukazuje, iż odległy, wydawałoby się, kontekst lokalnej pracy działaczki społecznej zajmującej się dobroczynnością w USA, jest nie tylko dalekim uproszczeniem¹¹, ale także ograniczaniem perspektywy myślenia do tego, co uznamy za aktualne. Zmierzenie się z twórczością Jane Addams przez polskiego pedagoga ma wymiar wielopłaszczyznowy. Po pierwsze może mieć wymiar utylitarny: badania koncepcji, która stała się symbolem narodowym i modelem społecznego działania na ponad 60 lat, po drugie emancypacyjny: analizy twórczości kobiety, która umiała dostrzec w swojej pracy nie tylko małe, ale i wielkie zadania społeczne; po trzecie rozwojowy: kształtowania się współpracy społecznej i rozwoju wzajemnego rozumienia w indywidualnym, grupowym i społecznym wymiarze; po czwarte, spojrzenia na zmianę społeczną jaka zaszła dzięki pasji społeczno-wychowawczej o charakterze publicznym, podobnej do wielu w Polsce nam znanych inicjatyw społeczników i polskiej tradycji pracy społeczno-wychowawczej w środowisku. Jest to także możliwość spojrzenie na bardziej uniwersalną koncepcję człowieka w środo-

⁹ Dopiero w roku 2013 ukazały się 2 artykuły przybliżające postać Jane Addams z perspektywy pracy socjalnej: Krzysztofa Czekaja i Kathleen J. Farkas, przedstawione w publikacji pokonferencyjnej XXII zjazdu Polskiego Stowarzyszenia Szkół Pracy Socjalnej. Zob. A. Kotlarska-Michalska 2013.

¹⁰ George Ritzer (2004, s. 47) w rozdziale *Kobiety w początkach socjologii*, upatruje przyczyn tego stanu rzeczy w sytuacji kobiet, których osiągnięcia zwłaszcza w dziedzinie nauk społecznych deprecjonowano jako podejścia nienaukowe, mało teoretyczne, zbyt pragmatyczne.

¹¹ Świadczy o tym m.in. tekst Addams *The Subtle problems of Charity* w: Barber B.R. Battistoni R.M. 1999.

wisku demokracji, która jest współtworzona, włączana w obszar edukacji wielopoziomowej, wieloosobowej i wieloletniej. To możliwa inspiracja dla pedagogów społecznych w odniesieniu do analizy własnej roli na pograniczu teorii i praktyki społecznej i edukacyjnej, a także wyzwanie dla refleksyjnej praktyki zaangażowanej, niekoniecznie hałaśliwej, a jednak skutecznej. Czerpanie wiedzy o „Hull House” jako instytucji społecznościowej może być także zarysem namysłu krytycznego nad wcielaniem w życie klasowego hobby entuzjastycznych ideowców: utopijnego myślenia grupy kobiet warstwy średniej, zauroczonych ideami progresywizmu Amerykańskiego. Przykład „Hull House”, dlatego że ma już swoją historię, ukazuje jednak także siłę społecznego rezonansu wobec działań Jane Addams. Pokazuje, iż wiele cierpliwości potrzeba do tworzenia nowych symboli i wzorów społecznej aktywności, rozumienia i obrony roli wielowymiarowej koncepcji społecznej wobec wielorakich potrzeb, unikania prostych szufladkujących ocen ograniczających nasze podejście ku oczekiwaniom rozwiązań krótkoterminowych, podejmowanych z uwagi na oczekiwania konsumentów lub publicznych czy prywatnych darczyńców. Nasze empatyczne, etyczne zrozumienie świata nie musi oznaczać ambiwalencji i kompromisu wobec wartości wychowania, lecz może być elementem włączania do uczestniczenia w budowaniu społecznej empatii. Tak jak „Hull House” było potrzebne, nie tylko emigrantom z Polski i z innych krajów, ale i społeczeństwu amerykańskiemu, tak i dziś w wymiarze praktycznym mądre inkluzyjne inicjatywy społeczne są potrzebne społeczeństwu polskiemu do rozwijania etyki społecznej, a poprzez praktykowanie demokracji do tego, by było bardziej zdolne do akceptowania różnorodności i włączania się w tworzenie społeczeństwa współobywatelskiego. Opór społeczników i pedagogów zarówno przed konsumenckimi nurtami usługodawczymi, jak i instytucjonalnymi mechanizmami biurokracji, może wytworzyć przy okazji realizacji takiego stylu społecznej (publicznej) edukacji, konieczność ochrony godności człowieka przed osłabiającymi samostereowną aktywność koncepcjami wychowanków – klientów, pententów usług pomocowych czy edukacyjnych.

Publikacje książkowe Jane Addams¹²

Democracy and Social Ethics, Macmillan, New York 1902.

Newer Ideals of Peace, Macmillan, New York 1907.

The Spirit of Youth and City Streets, Macmillan, New York 1909.

Twenty Years at Hull-House with Autobiographical Notes, Macmillan, New York 1910.

¹² Za: Knight 2010, s. 281; Elshtain 2002b, s. 449–474.

- A New Conscience and an Ancient Evil*, Macmillan, New York 1912.
The Long Road of Woman's Memory, Macmillan, New York 1916.
Peace and Bread in Time of War, Macmillan, New York 1922.
The Second Twenty Years at Hull-House: September 1909 to September 1929, with Record of a Growing World Consciousness, Macmillan, New York 1930.
The Excellent Becomes the Permanent, Macmillan, New York 1932.
My Friend, Julia Lathrop, Macmillan, New York 1935 (opublikowana po śmierci Jane Addams)¹³.

Literatura

- Barber B., Battisoni R.M. (red.) (1999), *Education for Democracy*, Kendall/Hunt Publishing Company, Dubuque, Iowa.
- Berson R.K. (2004), *Jane Addams: A Biography*, Greenwood Press, Westport, Connecticut.
- Chmielewski W., Nackenoff C., Fischer M. (2009), *Jane Addams and the Practice of Democracy*, University of Illinois Press, Champaign, Illinois.
- Deggan M.J. (2000), *Jane Addams and The Men of Chicago School 1892–1918*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey.
- Elshtain J.B. (2002a), *Jane Addams and the Dream of American Democracy*, Basic Books, New York.
- Elshtain J.B. (2002b), *The Jane Addams Reader*, Basic Books, New York.
- Fradin J.B., Fradin D.B. (2006), *Jane Addams: champion of democracy*, Clarion Books, New York.
- Hamington M. (2009), *The Social Philosophy of Jane Addams*, University of Illinois, Chicago.
- Joslin K. (2004), *Jane Addams: A Writer's Life*, Urbana, University of Illinois Press.
- Kishel A.M. (2007), *Jane Addams: A Life of Cooperation*, Lerner Publications Co., Minneapolis, Minnesota.
- Knight L.W. (2005), *Citizen: Jane Addams and the Struggle for Democracy*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Knight L.W. (2010), *Jane Adams. Spirit in Action*, W.W. Norton & Company, Inc, New York.
- Kotlarska-Michalska A. (red.) (2013), *Kobiety w pracy socjalnej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Linn J.W., Scott A.F. (2000), *Jane Addams: A Biography*, Urbana, University of Illinois Press.
- Opdycke S. (2012), *Jane Addams and Her Vision for America*, Pearson Education, Upper Saddle River, New York.
- Raatma L. (2004), *Jane Addams*, Compass Point Books, Minneapolis, Minnesota.
- Ritzer G. (2004), *Klasyczna teoria socjologiczna*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.

Źródła internetowe

- <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/275272/Hull-House> (data pobrania: 2.03.2015].
- http://www.democraticunderground.com/discuss/duboard.php?az=view_all&address=132x6932135 (data pobrania: 4.03.2016).

¹³ Niektórzy do listy dołączają 11 książkę: *Women and The Hague: The International Congress of Women and its Results* (napisana wspólnie z Emily G. Balch i dr Alice Hamilton w 1915 r.).

<http://www.famous-people.info/21/Jane-Addams.html> (data pobrania: 4.03.2016).
<http://www.janeaddamsschool.org/jas/nonflash/blog.html> (data pobrania: 4.03.2016).
http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Social_work (data pobrania: 4.03.2016).
<http://www.socialwelfarehistory.com/organizations/addams-jane> (data pobrania: 4.03.2016).
<http://www.socialworkhistorystation.org> (data pobrania: 4.03.2016).
<http://www.toynbeehall.org.uk/our-history> (data pobrania: 6.03.2016).